साधन न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैकक्षणत्वलक्षणसहत्व-नियमासम्भवाच्च नीलार्थस्य ज्ञानाकारत्वे बहिरिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाव्य-तिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्देशत्वेन प्रतिभासत इति न च तत्राह-सन्देह इति यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद् योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्यु-पप्लवः" इति। "यदन्तर्मैवतत्त्वं तद् बहिर्वदवभासत इति चेत्-तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्व-दित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वह्निमतो बन्ध्यापुत्रवद-भासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रति-भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च। अविसंवा-दाच्छीतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपादद्दते जगत्यु-पेक्षन्ते चान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेद-साधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं बाह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाधो भवन्तं प्रहरेत्। नन्वर्थाभि-न्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकार-समर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोप-पत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारो समर्थाहितातम्। "भिन्नकालं कथं बाह्यमिति चेत् बाह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति तथा च यथा पुष्पा भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनु-मेयम्। तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि सङ्गाऽर्थरूपताम्। तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूप-तेति" न हि वित्तिसत्त्वेव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्व-त्राविशेषात् तान्तु साहचर्याविशेषात् सरूपयितुं घटये-दिति च। तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये य-स्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविद्यन्ति, अलिगमिति मयि वचनगमनप्रति-भासा विवक्षुलिगमिष्युदन्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखिना इति। तत्रालयविज्ञानं न्यायाभासाद्वहिर्विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्ति-विज्ञानम्। यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्-भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नी-लादिकसङ्गिवेदिति" तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो यादृग् एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचि-दुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनो हि वास-नानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्ति-जननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वक्षणः कल्प्यते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवृत्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्त-व्यम्। न चैवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञान-सन्तानवर्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कार्य-क्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय यद्यस्मर्थ-रूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः यद्यपि प्रत्ययान्तरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेषानिच्छताप्यन्य-मतिना स्वानुभवमनाश्रित्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीला-कारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद् बोध-रूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपति-प्रत्ययादिन्द्रियसहचरप्रतिनियमः विदितस्य ज्ञानस्य रूपा-दिसाधारणप्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्ता-त्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि दृष्टानि। एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-संज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आल-यविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्त-स्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना स्कन्धः। गौरित्यादिशब्दात्मकविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-स्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उप-क्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः। तदिदं सर्वं दुःखं दुःखस्यायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत्। अत एवोक्तं "दुःखसमुदायनिरोधमार्गास्चत्वारः बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि"। तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समुदायो दुःखकारण,